

Metody výuky a jejich klasifikace

Mgr. Kateřina Korcová

Průvodce studiem

Obsahem tohoto modulu je klasifikace a charakteristika základních výukových metod. Text je doplněn odbornými články, které jsou rovněž velmi důležité pro pochopení tématu.

Seznámíte se s pojmy jako *výuková metoda, tradiční a alternativní metody, výklad, rozhovor, diskuse, demonstrace, procvičování, skupinová práce, hra, projektová metoda.*

Po prostudování textu a přiložených materiálů se budete orientovat v systému metod výuky.

Studium samotného textu modulu vám zabere asi 30 minut. Na pročetění odkazovaných dokumentů budete potřebovat přibližně dalších 30 minut.

Cílem textu je seznámit se se systémem metod výuky. **Metodu** výuky můžeme považovat za způsob, kterým učitel vyučuje a současně za způsob, kterým se žáci učí. Funkce výukových metod je tedy dvojí: jednak je volí a používá učitel jako prostředku k dosažení cílů výuky, aby prezentoval a zpřístupnil žákům učivo, jednak si v průběhu vzdělávacího procesu žáci osvojují vedle učiva i metody učení, které pak používají v dalším (třeba i na učiteli nezávislém) učení.

Výuková metoda má tedy dvě stránky. Chápeme ji jako součást řídicí vyučovací činnosti učitele a současně představuje způsob učební činnosti žáků.

Z hlediska řídicí činnosti učitele lze uvažovat o kritériích volby výukových metod. Na základě posouzení a zhodnocení konkrétní vyučovací situace učitel volí takovou výukovou metodu, která této situaci nejlépe odpovídá. Doporučuje se přihlížet zejména k následujícím kritériím:

- výchovně vzdělávací cíl hodiny,
- obsah učiva,
- věkové a individuální zvláštnosti žáků (včetně složení třídy),

- osobnost učitele,
- materiální vybavení a organizační podmínky.¹

Má-li být zvolená výuková metoda didakticky účinná, je žádoucí, aby splňovala kritéria, která formuloval Lubomír Mojžíšek:

1. Je informativně nosná, tj. předává plnohodnotné informace a dovednosti obsahově nezkrácené.
2. Je formativně účinná, tj. rozvíjí poznávací procesy.
3. Je racionálně a emotivně působivá, tj. strhne, aktivuje žáka k prožitku učení a poznávání.
4. Respektuje systém vědy a poznání.
5. Je výchovná tj., rozvíjí morální, sociální, pracovní a estetický profil žáka.
6. Je přirozená ve svém průběhu i důsledcích.
7. Je použitelná v praxi, ve skutečném životě, přibližuje školu životu.
8. Je adekvátní žákům.
9. Je adekvátní učitelům.
10. Je didakticky ekonomická.
11. Je hygienická.²

Klasifikace metod výuky:

Výukové metody můžeme klasifikovat z různých hledisek. Dvě základní skupiny výukových metod jsou metody **tradiční** a **alternativní**. S tříděním tradičních metod, tedy těch ustálených, ověřených praxí pevně zakotvených v edukační práci škol, je možné se seznámit v dalším textu. Alternativní metody často představují méně známé nebo neobvyklé prvky v práci školy. Bývají označovány jako efektivnější, svobodnější, uvolněnější, orientují se na osobnost žáka a jeho zájmy a snaží se řešit nedostatky tradičních výukových metod. Velmi dobře bývají propracované v metodických materiálech pro výuku na prvním stupni základní školy. Po zhodnocení různých faktorů, jako je složení třídy, materiální a prostorové možnosti školy aj. je ovšem možné použít tyto metody i na střední škole, i když je většinou nutná jejich úprava. O alternativních metodách výuky se v tomto textu nehovoří jednak z důvodu omezeného prostoru, jednak proto, že se často vážou ke konkrétní alternativní koncepci

¹ NAVRÁTIL, S. – CEDRYCHOVÁ, V. – RAUDENSKÝ, J. *Cvičení z obecné didaktiky*. Ústí nad Labem: UJEP, 1998. s. 51. ISBN 80-7044-191-7.

² MOJŽÍŠEK, Lubomír. *Didaktika. Teorie vzdělání a vyučování*. Praha: SPN, 1988, s. 64, 65.

výuky, pro kterou jsou typické, a je možné se s nimi seznámit v rámci studia tématu alternativy a inovace ve vzdělávání. V závěru textu je několik typů na literaturu, která se alternativními metodami výuky zabývá. V příložených textech se pak seznámíte alespoň se třemi nejběžnějšími alternativními metodami, tj. didaktická hra, skupinová práce a výukové projekty.

Tradiční výukové metody lze klasifikovat např. podle charakteru poznávací činnosti žáka při osvojování obsahu vzdělání a podle základní charakteristiky činnosti učitele, který tuto činnost ve výuce organizuje. I. J. Lerner (1986) uvádí celkem 5 metod výuky:

1. Informačně receptivní metoda.
2. Reproductivní metoda.
3. Metoda problémového výkladu.
4. Heuristická metoda.
5. Výzkumná metoda.

Rozdělují se do dvou základních skupin – **reproduktivní** (žák si osvojuje hotové vědomosti a na požádání je reprodukuje) a **produktivní** (žák získává převážně samostatně nové poznatky jako výsledek tvořivé činnosti).³

Kompletní klasifikaci základních skupin výukových metod sestavil např. Josef Maňák (1990). Jedná se o systém metod podle několika hledisek:

1 Metody z hlediska pramene poznání a typu poznatků – aspekt didaktický

1.1 Metody slovní:

- 1.1.1 monologické metody (popis, vyprávění, vysvětlování, přednáška...),
- 1.1.2 dialogické metody (rozhovor, diskuse, dramatizace...),
- 1.1.3 metody práce s učebnicí a knihou.

1.2 Metody názorně demonstrační:

- 1.2.1 pozorování předmětů a jevů,
- 1.2.2 předvádění (předmětů, modelů, pokusů, činností),
- 1.2.3 demonstrace obrazů statických,
- 1.2.4 projekce statická a dynamická.

1.3 Metody praktické:

- 1.3.1 nácvik pohybových a praktických dovedností,

³ LERNER, Isaak Jakovlevič. *Didaktické základy metod výuky*. Praha: SPN 1986. In: KALHOUS, Zdeněk - OBST, Otto. *Školní didaktika*. Praha: Portál, 2002. s. 309. ISBN 80-7178-253-X.

- 1.3.2 žákovské laborování,
 - 1.3.3 pracovní činnosti (v dílnách, na pozemku),
 - 1.3.4 grafické a výtvarné činnosti.
- 2 Metody z hlediska aktivity a samostatnosti žáků – aspekt psychologický
 - 2.1 Metody sdělovací
 - 2.2 Metody samostatné práce žáků.
 - 2.3 Metody badatelské a výzkumné.
 - 3 Struktura metod z hlediska myšlenkových operací – aspekt logický
 - 3.1 Postup srovnávací.
 - 3.2 Postup induktivní.
 - 3.3 Postup deduktivní.
 - 3.4 Postup analyticko syntetický.
 - 4 Varianty metod z hlediska fází výuky
 - 4.1 Metody motivační.
 - 4.2 Metody expoziční.
 - 4.3 Metody fixační.
 - 4.4 Metody diagnostické.
 - 4.5 Metody aplikační.
 - 5 Varianty metod z hlediska výukových forem a prostředků – aspekt organizační
 - 5.1 Kombinace metod s vyučovacími formami.
 - 5.2 Kombinace metod s vyučovacími pomůckami.⁴

Následuje popis nejběžnějších metod výuky (volně podle Šimoník, 2005).

- 1 Metody z hlediska pramene poznání a typu poznatků – aspekt didaktický
 - 1.1 Metody slovní:
 - 1.1.1 monologické metody (popis, vyprávění, vysvětlování, přednáška...),

Výklad

Učitelův slovní projev, zaměřený zpravidla na prezentaci a vysvětlení nového učiva žákům. Ve školní praxi má nejčastěji formu vysvětlování; k dalším běžně používaným

⁴ MAŇÁK, Josef. *Nárys didaktiky*. Brno: PedF MU, 1990. In: KALHOUS, Zdeněk - OBST, Otto. *Školní didaktika*. Praha: Portál, 2002. s. 313, 314. ISBN 80-7178-253-X.

formám patří vyprávění a popis; na vyšších stupních škol a na vysokých školách probíhá převážně ve formě přednášek.

a) Popis

Je to forma výkladu, při níž učitel systematicky rozebírá základní, podstatné a charakteristické rysy či znaky určitého předmětu, jevu nebo etapy určitého procesu. Základem je výběr hlavních a typických znaků objektu a jejich seřazení do určitého pořadí, systému, který potom tvoří osnovu výkladu. Je vhodné použít modelu, obrazu, náčrtu nebo jiné vhodné vyučovací pomůcky, abychom žákům objekt co nejvíce přiblížili.

b) Vyprávění

Touto formou seznamuje učitel žáky s průběhem určitého konkrétního děje, události či příběhu. I když se odvíjí na základě určité dějové osnovy, je mnohem "volnější" než ostatní formy výkladu a zpravidla nemá tak přísnou logickou stavbu a návaznost jednotlivých sekvencí jako popis nebo přednáška. Vyznačuje se dynamikou, barvitostí, bohatostí na představy a především citovou působivostí.

c) Vysvětlování

Je to nejčastěji používaná forma výkladu. Učitel se soustřeďuje na výklad jevů, nových pojmů, souvislostí a vztahů, a to zpravidla na konkrétních příkladech a v úzké spolupráci se žáky. Narozdíl od vyprávění nebo přednášky, které mají charakter delšího souvislého projevu, se často přerušuje a učitel klade žákům otázky s cílem "zapojit" je do procesu objasňování (objevování) a ověřit si, zda vysvětlované látce rozumí. Částečně je realizována zpětná vazba, umožňující výklad pružně přizpůsobovat zjištěným nedostatkům zopakováním, nebo novým, podrobnějším vysvětlením nepochopené pasáže.

d) Přednáška

Je to souvislý, logicky utříděný výklad vědeckých pojmů a zákonitostí náročný na abstraktní myšlení posluchačů. Proto je tato forma výkladu používána hlavně na vysokých školách; s přiměřenou úrovní náročnosti též ve vyšších ročnících středních škol. Má obvykle svou úvodní, případně motivační část a po ní následuje vlastní souvislý výklad, rozčleněný na jednotlivé části, teze, které jsou postupně objasňovány, odůvodňovány a dokazovány. Výklad by měl končit závěrem, v němž jsou shrnuty a zopakovány klíčové body. Formativní účinek je především v tom, že posluchači jsou vedeni k dlouhodobému udržení

pozornosti, k názornému představovému myšlení, rozvíjí se jejich abstraktní myšlení, učí se ovládat techniku "naslouchání" a porozumění slovním projevům.

1.1.2 dialogické metody (rozhovor, diskuse, beseda...),

Rozhovor

Dialogická výuková metoda, charakteristická střídáním učitelových otázek a žákovských odpovědí. Je to univerzální metoda, kterou je možno v různých formách a podobách využít v každé fázi vyučovací hodiny. Základním stavebním kamenem je otázka, která je podnětem aktivizujícím a usměrňujícím veškerou následnou činnost žáka. Hlavní předností je neustálá zpětná vazba mezi učitelem a žáky, umožňující okamžitou operativní reakci učitele. Tato metoda má několik druhů.

a) Motivační rozhovor

Zařazuje se před prezentaci nového učiva, zpravidla v úvodu vyučovací hodiny. Učitel prostřednictvím otázek usiluje o aktualizaci představ a zkušeností žáků, vztahujících se k novému učivu. Vhodně volenými otázkami zjišťuje, co žáci o učivu hodiny už vědí; jaké mají představy a zkušenosti. Tím činí důležitý krok k tomu, aby se poznatky vytvářené ve škole skloubily s životními zkušenostmi žáků.

b) Rozhovor vyvozovací (sokratovský)

Učitel vede vhodně volenými otázkami žáka k přemýšlení a vyvozování pro žáka nových vědomostí. Je zaměřen především na myšlenkovou činnost žáka a podporuje především schopnost logického úsudku. Východiskem jsou vědomosti, které si žák osvojil už dříve. Prostřednictvím otázek vede učitel žáky k hledání jejich souvislostí, k odhalování nových skutečností a formulaci nových poznatků.

c) Rozhovor objevný (heuristický)

Opírá se nejen o myšlenkovou činnost žáka ale i o jeho badatelskou aktivitu. Žák je prostřednictvím otázek veden k pozorování, experimentování a manipulaci s předměty a jevy; nové (objevené) poznatky se tedy opírají nejen o logické usuzování, ale i o bezprostřední, názorné a živé zkušenosti.

d) Rozhovor opakovací (fixační)

Slouží nejen k opakování a upevnění učiva, ale i k jeho prohloubení a systematizaci. Otázky jsou zaměřovány nejen na podstatu učiva, ale i na postižení souvislostí a zobecňování poznatků. Učitel většinou vyslovuje otázku před celou třídou, žáci po promýšlení odpovídají.

e) Rozhovor diagnostický (examinační)

Tímto rozhovorem zpravidla zjišťujeme úroveň žákovských vědomostí. Otázky jsou proto voleny tak, aby postihovaly základní (kmenové) učivo a ověřovaly žákovu schopnost aplikovat získané vědomosti na konkrétních příkladech.

Dialog

V porovnání s rozhovorem do popředí vystupuje spolupráce partnerů a otázky si vzájemně kladou oba partneři. Ve škole předpokládá vyspělejší žáky, vhodné téma a setkáme se s ním zpravidla jen ve vyšších ročnících.

Diskuse

Metoda je charakteristická tím, že si všichni členové skupiny navzájem kladou otázky a odpovídají na ně. Učitelé ji používají tehdy, chtějí-li se seznámit s názory žáků na určitý problém nebo poznat zkušenosti žáků z určité oblasti. Smyslem této metody ve vyučování však není jen výměna názorů nebo společné uvažování o nějakém konkrétním problému, ale i rozvoj schopností vystupování, vyjadřování vlastních myšlenek a názorů, přijímání či odmítání kritiky, obhajoby vlastních postojů atd.; vhodné využití této metody přispívá k rozvoji osobnosti žáka.

Beseda

Je to netypická a zřídka používaná metoda, při které přizvaná osoba (např. odborník, spisovatel, herec, sportovec apod.) neformálně hovoří se žáky a především odpovídá na jejich dotazy. Bývá obsahově vymezena a váže se obvykle k určité události (vědecký objev, vydání knihy, uvedení dramatického díla, účast na soutěži atd.). I když je jen metodou doplňkovou (hlavně motivační), může zajímavý obsah a zejména "volnější" atmosféra vést k překonání ostychu z dotazování ze strany žáků, kteří se tak učí klást otázky, cílevědomě je formulovat a používat je jako nástroje poznávání.

1.1.3 metody práce s učebnicí a knihou.

Čtení s výkladem

Je to základní metoda při práci s textem. Žáci postupně předčítají jednotlivé části uměleckého, populárně-vědeckého nebo naučného textu a pod vedením učitele jej rozebírají a objasňují, seznamují se s novými termíny, učí se rozumět psanému textu, postihovat jeho podstatu, dělat si výpisky a rozvíjet tak svou jazykovou kulturu.

Samostatná práce s textem, tvorba textu

Metoda je typická především pro domácí přípravu žáků, lze ji však přiměřeně používat i ve vyučovací hodině. Prostudování textu bývá spojeno s pořizováním výpisků, vypracováním otázek a úkolů, resp. s požadavkem reprodukce hlavních myšlenek obsažených v textu. Je obvykle vázána na učitelův návod a pokyny a je usměrňována uloženými úkoly, souvisejícími s prostudovaným textem.

Práce s programovaným textem

Učební látka je rozdělena, "rozdávkována" na menší části, tzv. kroky (učební dávky). Každý krok obsahuje jednu nebo několik nových informací a poté následuje úkol (otázka, úloha), jehož vyřešení je možné jen tehdy, pokud žák předcházející informace pochopil. Po přečtení (promyšlení, pochopení souvislostí atd.) každé pasáže textu se tak žákovi v podobě vyřešení (či nevyřešení) úkolu dostává okamžitá zpětná vazba a žák si tak neustále uvědomuje, zda studovanému textu rozumí a zda si požadované znalosti opravdu osvojil. Je vhodná zejména pro samostatné studium (domácí přípravu).

1.2 Metody názorně demonstrační:

1.2.1 pozorování předmětů a jevů

Pozorování

Metoda spočívá v tom, že žáci podle pokynů učitele bezprostředně poznávají věci nebo jevy v jejich přirozeném prostředí. Nejčastěji se jedná o sledování, zaznamenávání a hodnocení průběhu životních jevů a projevů u rostlin a živočichů během roku (např. rašení pupenů, prvních květů, přiletu ptáků, hromadného výskytu některého hmyzu) a zaznamenávání a hodnocení určitých povětrnostních prvků. Předmětem mohou ale být i jevy společenské. Ve všech případech jde o systematickou, zpravidla dlouhodobou činnost žáků, která je náročná na přesnost, vytrvalost žáků a na pravidelnost. Význam metody nespočívá jen v poznávání konkrétních přírodních a společenských jevů, ale především v

metodě, ve způsobu poznávání, rozvíjejícím nejen poznávací, citové a volní procesy ale i celou osobnost žáka.

1.2.2 předvádění (předmětů, modelů, pokusů, činností),

Předvádění

Podstatou je názorné předvedení předmětů, jevů a procesů, zpravidla provázené učitelovým výkladem, otázkami učitele a dotazy žáků. Nejde o pouhé „ukazování“, nýbrž o učitelem řízené pozorování a poznávání.

Pokud je to možné, předvádíme žákům **skutečné předměty, jevy a procesy** (specifické možnosti ukázky skutečných předmětů, jevů, dějů a činností v jejich přirozených podmínkách a ve skutečném prostředí představují vycházky a exkurze); mnohdy je však možná jen tzv. **zprostředkovaná ukázka** (model, schéma, obraz, videozáznam atp.). O tom, zda žákům ukáže skutečný předmět a jev, nebo použije zprostředkovanou ukázku, rozhoduje učitel nejen z hlediska dostupnosti skutečných předmětů a jevů, ale i z hlediska pedagogické efektivity.

Lze hovořit o ukázce zrakové (vizuální), sluchové (auditivní), hmatové, čichové, chuťové a jejich kombinacích, (ve školní praxi často o ukázce audiovizuální).

Každá ukázka by měla odpovídat obecným zákonitostem vnímání; její trvání by mělo být přiměřené věku žáků a složitosti předváděného jevu, všichni žáci by měli dobře vidět, slyšet atd.

1.2.3 demonstrace obrazů statických,

Práce s obrazem

Tato metoda využívá obrazu jako specificky organizovaného informačního systému sloužícího jako pramen poznání zprostředkovávající vizuální sdělení. Je to zobrazení nějakého jevu pro využití v edukačním procesu, a to v rozmanitých podobách a modifikacích, bez ohledu na jeho konkrétní realizační formu. Vyčleňování informací z obrazu je třeba cvičit, neboť často vnímáme obraz globálně a nevytěžíme z jeho poselství všechno, co přináší.

Obraz ve výuce se uplatňuje v různých modifikacích a variantách – **schéma** (má na jevech zachytit jejich podstatné, výrazné nebo specifické rysy, které se v realitě nebo v realistickém ztvárnění ztrácejí), **ilustrace** (doprovázejí učebnice), **myšlenkové, pojmové mapy**.

1.2.4 projekce statická a dynamická.

Statická a dynamická projekce

Tyto metody jsou založené na zobrazení reality pomocí technických prostředků jako jsou různé projektory pro statické demonstrace nebo televize, video pro dynamické demonstrace. Při volbě těchto metod je třeba brát v úvahu účelnost použití didaktické techniky vzhledem k cíli hodiny, úrovni žáků, ovládání pomůcky a podmínkám realizace vyučovací hodiny.

1.3 Metody praktické:

1.3.2 nácvik pohybových a praktických dovedností,

Utváření dovedností

Tato metoda je zaměřena na zdokonalování a vytváření dovedností. Proces můžeme rozlišit na několik klíčových etap – **aktualizace schopností a zkušeností žáků** v dané situaci, při setkání s úlohou, problémem, **zájem** tento problém řešit, **orientace** v situaci, úloze, problému, aktivní **hledání** řešení, užší kontakt s problémem, experimentování – krystalizace dovednosti, **variace podmínek**, pro širší uplatnění dovednosti, **přenos dovednosti** do nových situací. Dovednosti se utvářejí v čase, přičemž praktické zkušenosti, které žák postupně získává a zamýšlí se nad nimi, umožňují hlouběji pochopit danou činnost a tím přispívají k dalšímu zdokonalování dovedností.

1.3.3 žákovské laborování,

Laboratorní práce

Tato výuková metoda je významná v přírodovědných a technických předmětech. Svým organizačním uspořádáním se hodina vyplněná touto metodou poněkud liší od tradiční vyučovací hodiny a proto je někdy označována jako specifická forma výuky. Z hlediska činnosti učitele a žáků je charakteristická aktivní a samostatnou prací žáků, kteří experimentují, pozorují, popisují, měří a dospívají k určitým výsledkům a závěrům, sloužícím k ověření už známých poznatků nebo vyvození poznatků nových. Učitel především se žáky konzultuje a pomáhá řešit případné problémy. Práce probíhá v odborných učebnách nebo školních laboratořích; žáci pracují jednotlivě nebo v menších skupinách. Metoda má velký vzdělávací a výchovný význam. Rozvíjí vědecké, zejména technické myšlení žáků,

umožňuje jim poznat základní laboratorní metody, učí je organizaci práce, zacházení s různými látkami a přístroji, zásadám bezpečnosti práce, přesnosti, vytrvalosti a odpovědnému vztahu k práci.⁵

Kontrolní otázky a úkoly

1. Charakterizujte faktory, které ovlivňují volbu výukové metody.
2. Jmenujte výukové metody založené na slovním projevu.
3. Jaké jsou zákonitosti rozdělení žáků do skupin? Na co je třeba dát si pozor?
4. Navrhněte didaktickou hru na vybrané téma z vašeho aprobačního předmětu.
5. Navrhněte možnosti hodnocení výukového projektu.

***Poznámka:** Zodpovězením uvedených otázek se připravujete nejenom na výkon svého (budoucího) povolání, ale tyto otázky budou také součástí zkoušek v rámci Vašeho studia.*

Použitá literatura:

- KALHOUS, Zdeněk - OBST, Otto. *Školní didaktika*. Praha: Portál, 2002. ISBN 80-7178-253-X.
- MOJŽÍŠEK, Lubomír. *Didaktika. Teorie vzdělání a vyučování*. Praha: SPN, 1988.
- NAVRÁTIL, S. – CEDRYCHOVÁ, V. – RAUDENSKÝ, J. *Cvičení z obecné didaktiky*. Ústí nad Labem: UJEP, 1998. ISBN 80-7044-191-7.
- ŠIMONÍK, Oldřich. *Úvod do didaktiky základní školy*. Brno: MSD Brno, 2005. ISBN 80-86633-33-0.

Další literatura o klasických výukových metodách:

- MAŇÁK, Josef, ŠVEC, Vlastimil. *Výukové metody*. Brno: Paido, 2003. ISBN 80-7315-039-5.
- PASCH, Marvin. *Od vzdělávacího programu k vyučovací hodině*. Praha: Portál, 2005. ISBN 80-7367-054-2.
- SLAVÍK, Jan. *Hodnocení v současné škole*. Praha: Portál, 1999. ISBN 80-7178-262-9.

⁵ ŠIMONÍK, Oldřich. *Úvod do didaktiky základní školy*. Brno: MSD Brno, 2005. ISBN 80-86633-33-0.

Literatura o alternativních výukových metodách:

- BADEGRUBER, Bernd. *Otevřené učení v 28 krocích*. Praha: Portál, 1994. ISBN 80-85282-76-3.
- ČERVENKA, Stanislav. *Angažované učení*. Praha: Tomáš Houška, 1992. ISBN 80-900704-8-5.
- GRECMANOVÁ, Helena, URBANOVSKÁ, Eva, NOVOTNÝ, Petr. *Podporujeme aktivní myšlení a samostatné učení žáků*. Olomouc: Hanex, 2000. ISBN 80-85783-28-2.
- KASÍKOVÁ, Hana. *Kooperativní učení a vyučování. Teoretické a praktické problémy*. Praha: Karolinum, 2004. ISBN 80-246-0192-3.
- MAŇÁK, Josef a kol. *Alternativní metody a postupy*. Brno: Masarykova univerzita, 1997. ISBN 80-210-1549-7.
- ROSECKÁ, Zdena a kol. *Malá didaktika činnostního učení*. Brno: Tvořivá škola, 2003. ISBN 80-903397-0-0.